

Ümumi dilçilikdə durğu işarələrinin öyrənilməsi

Gülzar Tahir qızı Əsgərova

*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertantı*

E-mail: guasgarova@beu.edu.az

Rəyçilər: filol.ü.e.d., dos. N.Ə. Əliyeva,
filol.ü.f.d., dos. K.Ə. Həbibova

Açar sözlər: punktuasiya, dünya dilçiliyi, araşdırma, durğu işarələri, funksiya, yazı nəzəriyyəsi

Ключевые слова: пунктуация, мировая лингвистика, исследование, пунктуация, функция, теория письма

Key words: punctuation, world linguistics, research, punctuation, function, writing theory

Avropa məkanında durğu işarələrinin meydana gəlmə tarixi və durğu işarələrinin keçdiyi inkişaf mərhələləri müxtəlif tarixi dövrlərlə təsadüf edir. Yazı meydana gələnə qədər minilliklər boyu insanlar arasında yalnız şifahi ünsiyyət mövcud olmuşdur. İlk əlifba yarandıqdan sonra danışq səsləri yazıda hərflər vasitəsilə işarə olunmağa başlandı. İlk hərflərin köməyi ilə sözlər, cümlələr yazıldı. Beləliklə, yazılı nitq meydana gəldi. Dil tarixçilərinin əksəriyyəti bu qənaətdədirlər ki, indiki dövrdə istifadə etdiyimiz durğu işarələri yazılı mətnin ucadan oxunması üçün yaradılmışdır.

E.ə. 5-ci yüzillikdə yunan yazarları aktyorların oxu zamanı fasilə etmələri üçün bəzi simvolları istifadə edirdilər və Bizanslı Aristofan (e.ə. 257–185-ci illər) bunun əsasında formal punktuasiya sistemini yaratmışdı. O, eyni zamanda, punktuasiyaya vurğunu da əlavə etmişdi. Sanskrit, ərəb, Koreya, çin, yapon və s. kimi qədim yazılı dil formalarında durğu işarələrindən az istifadə edilirdi və ya heç edilmirdi. Lakin şifahi nitq təkcə danışq səslərindən ibarət deyil. Doğrudur, insan danışarkən fikrini, ilk növbədə, sözlərlə, cümlələrlə ifadə edir. Bununla belə, intonasiyanın, vurğunun, pauzanın və s. əhəmiyyəti də az deyil. Yazıda bütün bu köməkçi funksiyaları xüsusi işarələr – durğu işarələri yerinə yetirir. Punktuasiya özünün müasir formasına görə daha çox İntibah dövrünə, xüsusilə italyan alimi və nəşiri Aldus Manitiusa borcludur.

Orta əsrlərdə “Bibliya”nın bir çox dillərdə nəşri də punktuasiya sisteminin təkmilləşməsinə köməyi olmuşdur. Müasir punktuasiya sistemi 19-cu yüzilliyin əvvəllərindən etibarən inkişaf etmişdir.

Ümumiyyətlə, indiyə qədər punktuasiya ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda punktuasiyanın aparıcı funksiyalarından biri olan kommunikativlik funksiyası xüsusi vurğulanmışdır. Bu araşdırmalarda punktuasiyanın söyləmin elementləri arasındakı qrammatik - semantik münasibətləri əks etdirməsi də qeyd olunmuşdur.

1785-ci ildə ingilis dilində Londonda nəşr olunmuş “An essay on punctuation” (“Punktuasiya essesi”) alı əsərdə qeyd olunur ki, ilkin orta əsrlərə aid latın və qədim yunan əlyazmalarının əksəriyyətində mətnlərdə ara məsafəsi qoyulmamış, hətta durğu işarələrindən olan nöqtə də istifadə edilməmişdir.

Bəzi əlyazmalardakı mətnlərdə isə ara məsafəsi qoyulmuş, mətnlər bir-birindən ya ara məsafəsi ilə, ya da nöqtə işarəsi ilə ayrılmışdır. Bu əlyazmalarda bəzi mürəkkəb cümlələr və pa-

raqraflar məhz nöqtə ilə ayrılmışdır (10, s. 2-3). Maraqlıdır ki, həmin əsərdə sətir altında əsərlərdən qeydlər verilərkən qədim Misir yazısına, daha dəqiq desək, kopt əlifbasına aid f (ti) işarəsindən istifadə olunmuşdur.

Deməli, qədim yazı sistemlərində nöqtə işarəsinin ilkin funksiyalarından biri məhz ayırıcı funksiya olmuşdur. Müqayisə etsək, qədim türk yazılı abidələrinə aid olan mətnlərin də bir hissəsi məhz qoşa nöqtə işarələri ilə bir-birindən ayrılmışdır. Buradan belə bir nəticə əldə etmək olar ki, qədim dövrdə istifadə olunan yazı sistemləri arasında əlaqə olmuşdur.

Dünya dillərində durğu işarələrinin sistemləşdirilməsi və durğu işarələri ilə bağlı əsərlərin yaranması fərqli dövrlərə aiddir. Məsələn, rus dilində ilk dəfə Mixail Vasilyeviç Lomonosov 1755-ci ildə yazdığı “Rus qrammatikası kitabında rus dilində işlənən durğu işarələrinin təsnifatını aparmışdır. XVIII əsrdə Sankt-Peterburq İmperator Elmlər Akademiyası nəşriyyatında çap olunan “Rus qrammatikası” kitabının IV fəslini “İşarələr haqqında” adlandıran M.V.Lomonosov rus dilində işlənən durğu işarələrini iki qrupa ayırmışdır: sətiri işarələr və sətirüstü işarələr (yəni diaktik işarələr — G.Ə.).

M.V. Lomonosov sətiri işarələrə vergül, nöqtə, qoşa nöqtə, nöqtəli vergül, sual işarəsi, defis, nida və mötərizə işarələrini aid edir. Sətirüstü işarələrə isə kilsə yazılarında işlənən bəzi yunan mənşəli işarələri aid edir və həmin işarələrin yeni rus yazısında sait hərfin üzərində vurğunu ifadə etdiyini göstərir (4, s. 52). V.M. Lomonosov həmin əsərində paraqraf, qoşa nöqtə, nöqtəli vergül, nöqtə işarələrindən istifadə etmişdir.

İndiyə qədər dünya dilçiliyində punktuasiyanın nəzəri-metodoloji əsaslarından bəhs edən araşdırmalarda dilçiliyin bu sahəsinin bəzi aspektlərinə toxunulmuşdur. Rusiyada M.V. Lomonosovdan sonra punktuasiyanın nəzəri və metodoloji məsələləri ilə bağlı ilk dəfə əsər nəşr etdirən Y.K. Qrot olmuşdur. O, 1885-ci ildə Sankt-Peterburqda nəşr etdirdiyi “Русское правописание” (“Rus imlası”) adlı əsərində rus dilində işlənən durğu işarələrinin funksiyalarından və prinsiplərindən bəhs etmişdir. Həmin monoqrafiyanın üçüncü fəslində rus dilində durğu işarələrinin işlənmə aspektlərindən bəhs edir. Burada, əsasən, dörd durğu işarəsindən: nöqtə, çox nöqtə, vergül, nöqtəli vergül işarələrinin rus yazı sistemində funksiyalarından danışılır.

Maraqlıdır ki, Y.K. Qrot durğu işarələrini oxunun və oxucunun işini yüngülləşdirən vasitələr kimi səciyyələndirir. Y.K. Qrot rus dilində nöqtə, çox nöqtə, vergül, nöqtəli vergül işarələrinin bu və ya digər səviyyədə cümlələr arasında rabitəni təmin etdiyini göstərir. O, nöqtənin daha çox bir cümləni digərindən ayırmaq üçün qoyulduğunu qeyd edir (2, s. 101-115). Yəni Y.K. Qrot punktuasiyaya daha çox sintaktik aspektdən yanaşır. O, rus dilində, xüsusilə, tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələrdə vergülün işlənmə məqamlarından geniş şəkildə bəhs etmişdir.

XIX əsrdə rusa dilinin punktuasiyasına həsr olunmuş bu əsərdə durğu işarələrinin işlənmə prinsipləri haqqında məhdud məlumatların verilməsi təbii idi. Çünki XIX əsrdə hələ durğu işarələri müasir dövrdə yazı sistemlərində durğu işarələrinin çoxfunksiyalılığını əks etdirə bilməzdi.

Rus dilçiliyində punktuasiyanın məntiqi, yəni anlam prinsipinə görə təsbit edilməsi nəzəriyyəsinin müəllifi F.İ. Buslayevdir. Yəni F.İ. Buslayev məntiqi meyarı punktuasiyanın əsas meyarı hesab edirdi. Onun fikrincə, insanların dil vasitəsilə bir-birlərinə fikir ötürməsi prosesini yazıda durğu işarələri yerinə yetirir.

Rus dilçiliyində punktuasiyanın sintaksis aspektindən əsaslandırılması fikrinin tərəfdarları arasında Y.K. Qrot aparıcı yer tutur. Y.K. Qrotun fikrincə, durğu işarələri (əsasən nöqtə, vergül, nöqtəli vergül), ilk növbədə, cümlələr arasındakı əlaqələri, cümlə üzvlər arasındakı bu və ya digər əlaqəni tənzimləyir. İntonasiya nəzəriyyəsinin tərəfdarları isə A.M. Peşkovski, L.

Şerba və L.A. Bulaxovskidir (10, s. 428-429). Xatırladaq ki, Y.K. Qrot rus dilində punktuasiya ilə bağlı islahatların əsas banilərindən biri hesab edilir.

Y.K. Qrot XIX əsrdə rusdilli bədii mətnlərdə cümlələri ayıran vasitə kimi nöqtə və yaxud da nöqtəli vergülün qoyulması zərurətinin yazıçı tərəfindən müəyyən olunduğunu göstərirdi. Y.K. Qrot durğu işarələrindən başqa oxunu yüngülləşdirən, oxucu üçün mətnin oxunmasını asanlaşdıran vasitələr kimi vurğu (´) işarəsindən və hərfin üstündə qoyulan qoşa nöqtə (rus dilindəki *ë* hərfində olduğu kimi) işarəsindən bəhs edir (2, s. 120).

Dünya dilçiliyində yazı nəzəriyyəsinin əsas banilərindən biri rus dilçisi Lev Şerba olmuşdur. Lev Şerba daha çox fonetika nəzəriyyəsi ilə məşğul olsa da, öz yaradıcılığında punktuasiya məsələlərinə də toxunmuşdur. O, “Dil sistemi və nitq fəaliyyəti” adlı məşhur əsərində punktuasiya, transliterasiya, transkripsiya məsələlərinin nəzəri aspektlərinə toxunmuşdur.

Lev Şerba durğu işarələrinin birbaşa nitqin semantikasının açılmasına xidmət etdiyini xüsusi vurğulayırdı. O qeyd edir ki, punktuasiya əlavə yazı işarələri kimi frazaların ritminə və melodiyasına, bir sözlə, fraza intonasiyasına xidmət edir. Buna görə də biz pauzanı, hansı ki, nitqin əsas bölünən ritmik vasitələrindən biri hesab edirik, nitqdə ola da bilər, olmaya da bilər, biz bunu ancaq müvafiq intonasiyaya görə müəyyən edə bilirik.

Nitqin melodiyası və ritmi bizim fikir axınımızın bölünməsinə təmin edir, bəzən isə müəyyən fikir anlarını ifadə edir, buna görə də durğu işarələri yazıda bax bu cür nitq nüanslarını əks etdirir. Bu isə punktuasiyanın ikili xarakterini bildirir. Birinci, fonetik cəhətdir, çünki punktuasiya bir çox səs hadisələrini ifadə edir, digər cəhət isə punktuasiyanın ideoqrafik xarakterə malik olmasıdır, çünki həm də punktuasiya birbaşa olaraq fikirlə bağlıdır (9, s. 241).

Göründüyü kimi, fonologiya nəzəriyyəsini Boduen de Kurtenedən və N. Trubetskoydan sonra inkişaf etdirən Lev Şerbanın yazı nəzəriyyəsində punktuasiya ilə bağlı müddəalar mühüm yer tutur. Lev Şerba punktuasiya sisteminin semantik aspektlərini xüsusi vurğulamışdır. Sitatdan da göründüyü kimi, Lev Şerba fikir deyəndə məhz semantikanı nəzərdə tutmuşdur.

Lev Şerba qeyd edir ki, Avropa dilçiliyində iki tip punktuasiya sistemi tətbiq olunur. Bunlardan biri fransız punktuasiya sistemidir ki, ingilis, italyan və digər dillərdə tətbiq olunur. İkincisi isə, alman punktuasiyasıdır ki, çex, polyak, rus və digər dillərində tətbiq olunur. Birinci tip punktuasiya sistemi (yəni fransız) ikinci tip punktuasiya sistemi ilə (yəni alman) müqayisədə tire işarəsindən daha az istifadə edir, vergül işarəsi az hallarda tətbiq edilir; ikinci tip punktuasiya sistemində isə tire daha çox istifadə olunur, həmçinin vergül də daha çox işlədilir. Birinci tipdə, məsələn, fransız dilində tabeli mürəkkəb cümlələr arasında vergül çox az hallarda qoyulur.

İkinci tip punktuasiya sistemində isə, məsələn, rus dilində tabeli mürəkkəb cümlələr arasında vergül işarəsi çox işlədilir. Məsələn, rus dilində *она знала человека, который ей поклонился* tipli cümlələrdə vergül qoyulduğu halda eyni cümlə tipinin fransız variantında: *elle connaissait l'homme qui l'avait saluée* “o, heç zaman vergül qoyulmur (8, s. 368). Yəni qrammatik cəhətdən eyni quruluşa malik dillərin yazı sistemlərində tətbiq edilən punktuasiya sistemlərində kifayət qədər fərqi və fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur.

Dünya dilçiliyində sintaksis nəzəriyyəsi ilə ən çox məşğul olan rus dilçisi A. Peşkovski durğu işarələrinin işlənmə prinsipləri haqqında özünəməxsus nəzəri fikirlər irəli sürmüşdür. O, “Durğu işarələrinin tədrisində ifadəli oxunun rolu” adlı məqaləsində durğu işarələrinin mahiyyətini açıqlamışdır. Maraqlıdır ki, A.M. Peşkovski bir çox dilçilərdən fərqli olaraq durğu işarələrinin tətbiqinin daha çox qrammatik qaydalara deyil, ifadəli-psixoloji amillərə əsaslandığını göstərmişdir. Onun fikrincə, durğu işarələri nitqin ifadəli-psixoloji cəhətdən bölünməsinə əsaslanmalıdır (4, s. 19-32).

Göründüyü kimi, A.M. Peşkovski durğu işarələrinin tətbiqini ənənəvi olaraq daha çox morfoloji-sintaktik, yəni konkret desək, qrammatik prinsipə əsaslandığını göstərən qrammatiklərdən fərqli olaraq fərqli mövqedən çıxış etmiş, durğu işarələrinin işlənmə prinsipləri məsələsində psixoloji və intonasiya amillərinə üstünlük vermişdir. Çünki ifadəlilik məhz birbaşa intonasiya ilə bağlıdır. A.M. Peşkovski ritm və intonasiyanı durğu işarələrinin tətbiqində əsas meyar hesab etmişdir. Onun punktuasiya nəzəriyyəsi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır: 1) Vergüldən başqa digər durğu işarələrinin mənimsənilməsi nitqin sintaktik şərtlərinə tabe deyil. Bu işarələrin mənimsənilməsi ifadəli oxu ilə, yəni intonasiya ilə bağlıdır; 2) Yalnız bir durğu işarəsinin- vergülün mənimsənilməsi zamanı ifadəli oxuya və qrammatik prinsiplərə əsaslanmaq lazımdır (4, s. 29-30).

Ancaq A.M. Peşkovskinin bu fikirləri ilə razılaşmaq mümkün deyil. Çünki dilin sintaktik strukturunu nəzərə almadan durğu işarələrinin işlənmə prinsiplərini müəyyənləşdirmək çox çətindir.

Tanınmış polyak dilçisi, morfem nəzəriyyəsinin banisi Boduen de Kurtene öz yaradıcılığında punktuasiya məsələlərinə də toxunmuşdur. B. de Kurtene 1913-cü ildə “Durğu işarələri” adlı məqalə yazmışdır. B. de Kurtene durğu işarələrini təsnif edərkən iki əsas prinsipə: morfoloji və semasioloji prinsipə əsaslanmışdır. Belə ki, B. de Kurtene durğu işarələrini iki kateqoriyaya ayırır. O, birinci kateqoriyaya aid olan işarələri yazılı nitqin morfolojiyasına aid edir, çünki həmin işarələr nitqi kiçik hissələrə ayırır. Həmin işarələr aşağıdakılardır: nöqtə, qoşa nöqtə, nöqtəli vergül, vergül, tire, paraqraf, abzas, mötərizə işarələrini, həmçinin sətiraltı istinadları göstərmək üçün istifadə edilən ulduz işarəsini və hərflərin üstündə rəqəmləri aid edir. B. de Kurtene ikinci kateqoriyaya aid etdiyi durğu işarələrini isə daha çox semasioloji aspektdən fərqlənən işarələri daxil edir. Həmin tip işarələrə dırnaq, sual, çox nöqtə, nida, apastrof işarələrini aid edir (3, s. 238-239). O, həmin məqalədə qeyd edir ki, Avropada durğu işarələrinin tətbiqi yunan mənşəli Aleksandriya, yəni İsgəndəriyyə qrammatikalarından qaynaqlanmışdır. Xüsusilə, XV əsrdə İtaliyada Venesiyalı Manutius qardaşlarının nəşriyyatı fəaliyyətə başladığından sonra çap olunan kitablarda durğu işarələrindən istifadə olunmuşdur. Qədim hind yazılarında, yəni sanskritdə, ümumiyyətlə, indiki dövrdə istifadə olunan durğu işarələri olmamışdır. Demək olar ki, mətndə sözlər bir birinə yapışmış, birləşmiş şəkildə verilirdi. Hətta orta əsrlərdə dini kitablarda da, o cümlədən kilsə yazılarında da sözlər bitişik və durğu işarəsiz yazılmışdır (3, s. 238-239).

D.E. Rozental, İ.B. Qolub və M.A. Telenkovanın 2010-cu ildə birgə yazdıqları “Müasir rus dili” kitabında ayrıca punktuasiya bölməsi verilmişdir. Həmin bölmədə rus punktuasiyasının əsasları və durğu işarələrinin funksiyalarından bəhs olunmuşdur. Onların fikrincə, indiyə qədər rus punktuasiyasının təsbit olunmasında üç istiqamətdə fərziyyələr mövcuddur: məntiqi, sintaktik, intonasiya amillərinə əsaslanan punktuasiya nəzəriyyələri. Rus dilçiliyində məntiqi və ya fikir, anlam prinsipinin əsas tərəfdarı F.İ. Buslayev olmuşdur (10, s.428-430).

Beləliklə, dilçilər arasında punktuasiyanın əsaslandırılmasında fərqli meyarlar əsas götürülür. Göründüyü kimi, bəziləri qrammatik prinsipi əsas meyar kimi götürür, bəziləri intonasiya amilinə önəm verir, bəziləri isə semantikanın dominantlıq təşkil etdiyini bildirir. Qrammatik meyar deyərəkən, təbii ki, daha çox sintaktik aspekt nəzərdə tutulur.

Məqalənin aktuallığı. Durğu işarələrinin təyinatı və onlardan düzgün istifadə edilməsi dilçilikdə hələ də mübahisəli məqamları ilə gündəmdə olduğundan bu tədqiqat xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə ilk dəfə olaraq, durğu işarələrinin yaranması tarixinə ekskursiya edilir, onların müasir durumu haqqında ətraflı məlumat verilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə təqdim edilən elmi-nəzəri və praktik dil materialları yazıda durğu işarələrindən düzgün və yerli-yerində istifadə edilməsi baxımından xüsusi praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи // Поэтика. М., 1963., 155 с.
2. Грот Я.К. Русское правописание. Спб.: Тип. Акад. наук, 1886, 120 с
3. Куртенэ, Бодуэн де И.А. Избранные труды по общему языкознанию. [В 2-х томах]. Т.2. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1963, 391 с.
4. Пешковский А.М. Избранные труды. М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1959, 252 с.
5. Ломоносов М.В. Российская грамматика. Спб.: Императорской Академии Наук, 1755, 210 с.
6. Шапиро А.Б. Современный русский язык. Пунктуация. М.: Просвещение, 1966, 296 с.
7. Шапиро А. Основы русской пунктуации. М., 1955, 250 с.
8. Щерба Л. Пунктуация // Литературная энциклопедия: В 11 т. — Т. 9. — М.: ОГИЗ РСФСР, Гос. ин-т. "Сов. Энцикл.", 1935, с. 366-370
9. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука. Ленингр. отделение, 1974, 427 с.
10. Розенталь Д.Э., Голуб И.Б., Теленкова М.А. Современный русский язык. –Введение. Лексикография. Орфоэпия. Графика и орфография. Словообразование. Пунктуация. Москва: Айрис Пресс, 2010, 448 с.
11. An essay on punctuation. London: Printed for J.Walter Charring-cross 1785, 177 p.

Г.Т. Аскерова

Изучение пунктуации в общем языкознании

Резюме

В статье рассматриваются вопросы изучения пунктуации в мировой лингвистике. Исследование показывает, что как в русском, так и в английском языкознании с XVIII века были написаны отдельные монографии и книги по пунктуации. В статье подчеркивается, что усовершенствованная к настоящему времени теория пунктуации основана на трех принципах: логико-семантическом, интонационном и синтаксическом. В исследовании проанализированы теоретические взгляды Бодуэна де Куртенэ, Льва Шерба, Ю.К. Грота и других на пунктуацию и выражено субъективное отношение к ним. В статье анализируются книги по пунктуации, написанные разными авторами как в XVIII, так и в XIX веках, и определяется их роль в развитии теории пунктуации. В статье представлен подробный обзор исследований пунктуации и их анализ в хронологическом порядке. В исследовании также обращено внимание на уникальный подход известного русского лингвиста Льва Шерба к системе пунктуации языка, цитирующего его взгляды. В статье представлена подробная информация по изучению различных

вопросов пунктуации в общем языкознании, рассмотрены методологические и теоретические аспекты теории пунктуации.

G.T. Asgarova

Study of punctuation in general linguistics

Summary

The article discusses the study of punctuation in world linguistics. The research shows that separate monographs and books on punctuation have been written in both Russian and English linguistics since the 18th century. The article emphasizes that the theory of punctuation, which has been improved so far, is based on three principles: logical-semantic, intonation and syntactic criteria. The study analyzed the theoretical views of Baudouin de Courtenay, Lev Sherba, YK Groth and others on punctuation and expressed a subjective attitude to them. The article analyzes the books on punctuation written by various authors both in the 18th and 19th centuries, and identifies their roles in the development of punctuation theory. The article provides a detailed overview of punctuation research and analyzes them chronologically. The study also draws attention to the unique approach of the famous Russian linguist Lev Sherba to the punctuation system of language, citing his views. The article provides detailed information on the study of various issues of punctuation in general linguistics, looks at the methodological and theoretical aspects of punctuation theory.

Redaksiyaya daxil olub: 03.12.2021